

TÓTH GERGELY

**A 18. századi Magyarország enciklopédiájának közzététele.
Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae* c. művének kritikai kiadása (6–7. kötet)
(124884-es NKFIH azonosítószámú projekt)**

Projekt záró beszámoló

A pályázatunk célja az volt, hogy folytassuk Bél Mátyás (1684–1749) nagy jelentőségű országleíró művének, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című munkának a kritikai kiadását. A műnek Bél életében csak mintegy ötöde, 11 vármegye leírása jelent meg nyomtatásban, a maradék 38 vármegyeleírás kéziratban maradt. A kiadatlan leírások edícióját 10 kötetbe osztva tervezzük. **Immár hét kötet kiadását teljesítettük, ebből kettőt, a 6. és 7. kötetet a most befejeződött projektünkben.** A 6. kötetben Abaúj, Gömör, Torna és Borsod vármegyék ismertetését jelentettük meg 2020-ban, míg a 7. kötetben Heves és Külső-Szolnok, Csongrád, illetve Bács-Bodrog vármegyékét, valamint a jászkun kerületekét, 2023-ban. **A két kötet kiadásával maradéktalanul teljesítettük a 2017-ben beadott és elnyert pályázatban vállalt munkát.**

A legfontosabb szakmai célkitűzésünk ezúttal is az volt, hogy Bél művét eredeti szöveggel, jó minőségben, illetve megfelelő kritikai apparátussal adjuk a szakmai közönség kezébe. A könnyű használhatóságot kívántuk elősegíteni a részletes bevezetőkkel, amelyeket az egyes vármegyeleírások elé írtunk. Ezek tartalmazzák a leírások keletkezéstörténetét, kézírataik ismertetését, valamint a leírások tartalmának részletes összefoglalóját is; itt fejtettük ki továbbá, hogy milyen elvek szerint adtuk ki a szöveget (habár a kiadási módszereink legnagyobb részét egységesek a teljes sorozatban, az egyes leírások kézirati hagyományának sajátosságai olykor megkövetelnek specifikus módszereket, illetve jelöléseket). A jó használhatóságot segíti emellett a részletes bibliográfia és az igen részletes mutatók.

Hatodik kötet

Amint említettük, szövegkiadás-sorozatunk 2020-ban megjelent 6. kötetében¹ Bél Mátyás nagy országleíró művének újabb négy darabját adtuk közre. Abaúj, Gömör, Torna és Borsod vármegyék leírásai korábban csak kézíratos másolatokban voltak olvashatók; egyikük sem látott még napvilágot nyomtatásban eredeti latin szöveggel. Ami a fordításokat illeti, Gömör és Torna vármegyék leírásai korábban már megjelentek magyarul, Borsod vármegye ismertetéséből azonban csak néhány kisebb részletet fordítottak le eddig, míg Abaújból még ennyit sem.

Bél *Notitiája* nem egyenletes színvonalú – sem stílusában, sem kidolgozottságában, sem adatoltságában. Ezt a régi tapasztalatunkat igazolták a 6. kötetben kiadott szövegek is. Ami a megszerkesztettséget és kidolgozást illeti, egy-egy vármegyeleírás nívója azon múlt, hogy Bél Mátyásnak volt-e ideje arra, hogy az adatközlők által elküldött anyagot átgyúrja és a saját

¹ Matthias BEL (Bél Mátyás): *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomus sextus, in quo continentur... Comitatus Abaujváriensis, Gömöriensis, Thornensis et Borsodiensis*. Operi edendo praefuit et praefatus est: Gregorius Tóth; textum recensuerunt notisque instruxerunt: Bernadett Benei, Zoltanus Gőzsy, Rudolphus Jarmalov, Gregorius Tóth, Petrus Tóth. BTK TTI, Budapest, 2020.

elképzelései szerint kicsiszolja. Abaúj, Gömör és Torna vármegyék esetében ez valóra vált – mindhárom vármegyeleírás Bél összetéveszthetetlen stílusával ékeskedik. Borsod ismertetését viszont szerzőnk valamilyen okból nem tudta átdolgozni, így az fő adatgyűjtőjének, Matolai Jánosnak a csikorgósabb, dísztelenebb előadásmódjában és jóval kezdetlegesebb kompozíciójában maradt ránk.

Ami az adatoltságot illeti, szintén vegyes a kép. Abaúj leírása eleve kétarcú e tekintetben. A mezővárosok, falvak ismertetése többségében igen informatív, mivel a vármegyének mind a négy járásáról kapott részletes leírást Bél – ezek az adatgyűjtések fenn is maradtak. Sajnos éppen Kassa bemutatása lett szegényes, mert bár a pozsonyi tudós remekül kidolgozta a történelmi részt, a nagy múltú város „jelenéről” kevés érdemleges adatot tudott közölni. Gömör vármegye leírása éppen az ellentéte Kassa ismertetésének: a korabeli állapotok ismertetése, az egyes mezővárosok és falvak bemutatása igen részletes – különösen az egyes települések lakosainak tevékenységéről, kenyérkereseti módszereikről közöl szerzőnk érdekes információkat –, ám a történelmi részek megírását Bél valamilyen okból későbbre halasztotta, ami így végül elmaradt.

A kicsinyke Torna vármegye ismertetéséhez szintén gazdag adatgyűjtést kapott szerzőnk, így a települések bemutatásakor sok érdekes részlet megtudható a szövegből. A legkülönlegesebb fejezete e leírásnak a szádélói és szilicei barlangról szóló rész, illetve az utóbbiról készített keresztmetszeti rajz. Borsod vármegye leírása a már említett Matolai Jánosnak köszönhető, aki személyesen járt a vármegyében 1730 szeptemberében, így az általa írtak helytörténelmi szempontból igen értékesek. Az ismertetés általános részében figyelmet érdemel a vármegyében lévő (gyógy)fürdők leírása, míg a különleges részben Miskolc városról és korabeli lakosairól tudunk meg fontos adatokat – de a falvak ismertetése is egyenletesen jó színvonalú.

A vármegyeleírások szövegének gondozása, kritikai edíciója ezúttal sem volt problémamentes. Gömör és Torna vármegyék leírása esetében szépen szerkesztett, jó állapotban fennmaradt tisztázatokból dolgozhattunk, így ezek nem jelentettek gondot. Abaúj ismertetésénél viszont nehezítette munkánkat, hogy a legjobb, legteljesebb kézirat erősen kifakult a tinta, bár 97–98 százalékban így is olvasható volt (hála a jó minőségű szkennelésnek). Az olvashatatlan részeknél rendelkezésünkre állt egy másik kézirat, amelynek alapszövege nagyrészt egyezett a kifakult kézirat *javítatlan* alapszövegével – a javításokat pedig Bél szerencsére más (jobb minőségű?) tintával írta bele a kéziratba, így azok nem halványodtak el annyira. A szöveg gondozása, pontos rekonstrukciója ezzel együtt is elég összetett és nehéz munka volt.

Borsod vármegye leírásának megjelentetése kissé kalandosan alakult. A legjobb és legteljesebb szövegváltozatot egy kései kézirat őrizte meg, amelyet a vármegye készítettett. A kézirat eredetijének azonban nyoma veszett – utolsó, általunk ismert őrzési helye a szentsimoni római katolikus plébánia volt –, csupán a xerox-másolata volt fellelhető, de ebből a kópiából is eltűnt néhány lap. Ezt a problémát kezdetben úgy oldottuk meg, hogy egy másik, szintén teljes szöveget tartalmazó példányból pótoltuk a hiányzó részek szövegét. Már a munkálatok végén jártunk, amikor tudomásunkra jutott, hogy Horváth István, az egri Főegyházmezei Levéltár vezetője az arlóói plébánián – Szentsimontól 10 kilométerre – megtalálta Borsod leírásának egy kézirat példányát. Nagylelkű segítségének köszönhetően hamarosan megkaptuk a leírásról készült fotókat, s örömmel állapítottuk meg, amit már sejteni lehetett – a „szentsimoni” kézirat vándorolt át valamilyen módon Arlóra. Így már nem volt akadály annak, hogy a teljes szöveget eme kézirat alapján adjuk ki – persze az írnoki hibák kijavításánál figyelembe vettük a többi példány textusát is.

A VI. kötet készítése során egy új taggal bővült a csapatunk: Tóth Péter, a kiváló történész és latinista, a Miskolci Egyetem nyugalmazott tanszékvezető docense csatlakozott hozzánk. Érkezése nagy nyereség volt a csapatunknak, hiszen egy olyan kutatóról van szó, aki

már régóta familiáris viszonyban van Bél Mátyás *Notitiájával*: a mű számos részét magyarra fordította korábban. Neki volt köszönhető, hogy a „szentsimoni” (arlói) példányt – xerox másolatban – egyáltalán megismerhettük; emellett oroszánrészt vállalt Borsod vármegye leírásának gondozásában és jegyzetelésében.

Az egyes vármegyeleírások elé írt bevezető tanulmányok szokás szerint két nyelven, magyarul és angolul is olvashatók a kötetben. A tanulmányokat Hideg János fordította angol nyelvre. A kötet tördelése Domokos György munkája. Mindketten régóta együtt dolgoznak velünk.

Hetedik kötet

Szövegkiadás-sorozatunk hetedik kötetében újabb négy szöveget közöltünk a *Notitia* kéziratban maradt részeiből: Heves, Csongrád és Bács-Bodrog vármegyék, illetve a jász és kun kerületek leírását.² Minthogy e hajdani vármegyék és kerületek – Bács-Bodrog kivételével – teljes terjedelmükben a Trianon utáni Magyarország határain belül helyezkedtek el, nem meglepő, hogy mindegyik leírásról készült magyar fordítás. Az eredeti latin szövege viszont csak az egyiknek, mégpedig Heves vármegye leírásának jelent meg – és még ez a szövegkiadás is sajnos meglehetősen problematikus, mivel nem a megfelelő kéziratot használták fel.³

A kötet tartalmával kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy Heves, Csongrád, illetve a jász és kun kerületek ismertetése, illetve azok első változatai nem Bél Mátyásnak, hanem legfontosabb adatgyűjtőjének, Matolai Jánosnak az alkotásai, aki munkaadója megbízásából, illetve elképzelései szerint utazta be az országot, illetve készítette el a *Notitia* „nyersanyagát”, azaz saját vármegyeleírásait. Korábbi kutatásaink során sikerült rekonstruálnunk 1730 nyarán kivitelezett körútját, amelynek során a Duna-Tisza közét, tehát e vármegyéket is bejárta, sőt, egy hevenyészett térképet is készített e régióról⁴ – vagyis az említett három területről ekkor jegyezhetette fel azokat az adatokat, amelyeket aztán szöveggé formált. Nem csoda ezek után, hogy a Matolai által készített három leírásban vannak toposzok módjára ismétlődő részletek, különösen a természetföldrajzi tagozatban, így a vadállomány vagy a marhatartás leírásakor.⁵ További nagyon fontos sajátosság, hogy az említett három szöveg közül csupán Csongrád vármegye ismertetését dolgozta át és egészítette ki később Bél – ahogy ez egyébként rendszeren szokása volt Matolai szövegei esetében –, míg a jász és kun kerületek ismertetésén valószínűleg egyáltalán nem, illetve Heves vármegye ismertetésén is csak igen kis mértékben módosított.

Bács-Bodrog vármegye ismertetése a keletkezés szempontjából kivétel a kötetünkben. Egyrészt a régióra vonatkozó adatgyűjtés – a szövegben szereplő 1727-es adat, illetve más megfontolások alapján – 1727–1728-ban történhetett. Másrészt nincs bizonyíték arra, hogy e vármegyében is Matolai járt volna – bár ezt nem is lehet kizárni.

² Matthias BEL (Bél Mátyás): *Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus septimus, in quo continentur ... Comitatus Hevesiensis, Csongradiensis, Bácsiensis et Bodrogiensis, atque districtus Cumanorum et Iazygum*. Operi edendo praefuit et praefatus est: Gregorius Tóth; textum recensuerunt notisque instruxerunt: Bernadett Benei, Zoltanus Gözsy, Rudolphus Jarmalov, Gregorius Tóth, Petrus Tóth. BTK TTI, Budapest, 2023.

³ Bővebben ld. erre uo. 29.

⁴ Az 1730. évi adatgyűjtő útra ld. TÓTH Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*. Doktori disszertáció. Kézirat, Egyetemi Könyvtár. I–II. Budapest 2007. I. 82–83; a térképet ld. MTA Kézirattár Tk. Mo. 20.

⁵ Így pl. Csongrád és Heves vármegyék leírásában igen hasonlóan írja le a ridegtartásban lévő szarvasmarhák természetét. Ld. BEL: *Notitia* i. m. (2. jz.) 54–55., 166. A nemzetiségek leírásában is lehet egyezéseket felfedezni a két leírás között. Ld. uo. 61–64., 169–171. Szintén igen hasonlóak a nagyvadak megfigyatozásával kapcsolatos megjegyzések – mindhárom leírásban. Ld. uo. 56, 167, 237.

Az egyes ismertetéseknek megvannak a maguk „erősségei” és „gyengeségei”. Heves vármegye leírásában nagyon részletes a természetföldrajzi tagozat, s azon belül a mezőgazdaság, illetve a halászat leírása – kár, hogy éppen ez a rész súlyosan sérült formában maradt ránk. Ezenkívül a politikai tagozatban is izgalmas az etnikai viszonyok bemutatása. A különleges rész azonban inkább csalódást kelt, és csupán Gyöngyös és Eger korabeli állapotainak leírása emelkedik ki belőle. Csongrád vármegye leírása a legtöbbet Szeged városának leírásával nyújtja, ezen belül is a 18. század eleji várost bemutató tizenkét fejezettel. Ugyanakkor az általános rész, valamint a várak és a mezővárosok leírása alatta marad az elvárásoknak. Bács-Bodrog vármegye leírása sem túl részletes, bár az általános részben több értékes megjegyzést találni, amelyek az adatközlő személyes tapasztalatainak, megfigyeléseinek köszönhetőek, így az állattenyésztés és a halászat leírásánál, illetve a politikai tagozatban a szerbek bemutatásakor. A jász és kun kerületek ismertetésében leginkább a bíráskodás és a közigazgatás leírása érdekes, illetve a kiskun kerület településeinek bemutatása, ahol Matolai lejegyzí a lakosok közelmúltbeli szenvedéseit, amelyeket a Rákóczi-szabadságharc alatti rác pusztítás okozott.

A szövegkiadói munkánk során a legsúlyosabb kihívást Heves vármegye ismertetésének a gondozása jelentette. A leírás két „eredeti”, azaz Bél megbízásából készített példányát (**A**, **B**) vízkár érte a kéziratok 1770. évi dunai szállítása során. Az **A**-nak kevésbé, a **B**-nek jobban elázott a gerince, így a szövegeknek a gerinchez közeli része elhalványodott, szabad szemmel olvashatatlaná vált (az **A**-ban ez csak egy-két betűt jelent soronként, míg a **B**-ben általában minden sorban másfél-két szót). Úgy döntöttünk, hogy a teljes **A** és **B** – illetve az ezekből alkotott **AB** – kéziratot⁶ restauráltatjuk, hogy minél jobb minőségben tudjuk vizsgálni a szöveget. A restaurálás azonban sajnos nem jelentett teljes segítséget, mert a **B** sérült lapjait még a 18. században egyik oldalról papírcsíkkal erősítették meg, s e papírcsíkok eltávolítása után az alatta lévő szöveget már nem lehetett elolvasni. Ahol azonban nem volt papírcsík, ott általában sikerült egy-egy sorvég részleges vagy teljes kiolvasása UV-lámpa segítségével.

A többi kézirat esetében nem adódtak ilyen súlyos problémák. Csongrád vármegye leírásának gondozása és publikálása során leginkább a kései **C** kéziratban előforduló elírások, félreolvasások nagy számával kellett megküzdenünk, és Bács-Bodrog leírásában is a másoló által elkövetett tollhibák, illetve a rá jellemző helyesírási sajátosságok javítására kellett gondot fordítanunk. A jász és kun kerületek ismertetésének sajtó alá rendezésekor ugyancsak az volt a probléma, hogy a szövegkiadásunk alapjául szolgáló **B** kézirat egy kései másolat, számos írnoki hibával. Ilyen esetekben persze mindig figyelembe kell venni, hogy a sok rossz olvasatot esetleg a lemásolt eredeti kézirat károsodása, hiányai okozhatták, csak éppen a legtöbb esetben a sérült kéziratot leselejtezték, így ezt nem tudjuk ellenőrizni.

A kötet ismertetésének végén újra hangsúlyoznunk kell azt a nem elhanyagolható tény, miszerint a most közölt négy „Notitia”, azaz ismertetés közül hármát – bár Bél módszerei és útmutatása szerint, illetve az ő megbízásából – Matolai János írt, s e háromból csak az egyiket dolgozta át részben a pozsonyi mester. Ebből látszik egyrészt, hogy Matolai milyen nagy mértékben „dolgozott be” a *Notitiába*; másrészt, hogy mennyire félkész állapotban volt a nagy mű Bél halálakor. Az a tény ugyanis, hogy egyes ismertetésekhez hozzá sem tudott nyúlni – tehát nem tudta az adatközlője által készített szöveget átformálni –, jelzi, hogy sok tennivaló akadt volna még az országismertetés körül. A befejezetlenség miatti különbségeket, egyenetlenségeket a szövegkiadás-sorozatunk egységes formája talán elfedi, de elfeledtetni semmiképpen sem akarjuk a mű iránt érdeklődő kutatókkal, szakemberekkel.

Az egyes vármegyeleírások elé írt bevezető tanulmányok ezúttal is két nyelven, magyarul és angolul is olvashatók a kötetben. A tanulmányokat ismét Hideg János fordította angol nyelvre. A kötet tördelése Domokos György munkája.

⁶ A kézirat jelzete: EFK Hist. I. z (I). Még ld. kötetünkben (2. jz.) a Heves ismertetése elé írt bevezetőnk.

A 7. kötetet csak jelentős késéssel tudtuk kiadni, 2023-ban. Az ok egyrészt a járványhelyzet volt, ami miatt megnehezedett a közös munka, a szövegek összeolvasása, a gyűjtemények felkeresése. Másrészt Heves vármegye leírásának gondozása a tervezettnél jóval több munkával járt. Mint említettük, a mű két eredeti kézírata megsérült, így a szöveg rekonstrukciója, a szövegkritikai jegyzetek elkészítése nagyon sok időt vett igénybe. Harmadrészt egyéb, előre nem látott munkahelyi közelezettségeknek is meg kellett felelnünk. Ezen okok miatt kellett kérnünk két alkalommal is pályázatunk futamidejének meghosszabbítását.

Egyéb publikációk

A két megjelent kötet mellett a kutatócsoport tagjai további publikációkat is közreadtak Bél Mátyás munkásságával kapcsolatban – köztük olyan írásokat is, amelyek már jelentős mértékben támaszkodtak a *Notitiának* a kiadványsorozatban megjelentetett darabjaira, vagyis már a projektben megjelentetett szövegeket hasznosították, illetve megkezdték azok tudományos feldolgozását is. Eme írások közé tartozik Tóth Gergelynek, a kutatócsoport vezetőjének, jelen beszámoló szerzőjének a 2017-ben megjelent angol nyelvű dolgozata arról, hogyan ábrázolta Bél Mátyás a *Notitiában* a török hódoltságot és a török utáni Magyarországot.⁷ Ebben a tanulmányban már bőségesen idézte a szövegkiadás-sorozat megjelent kötetait. 2019-ben ugyancsak Tóth Gergely előadást tartott a Tarnai Andor-emlékkonferencián a 17–18. századi magyarországi tudósok által kidolgozott őstörténeti teóriákról, egymással olykor konfrontálódó koncepciókról, amely téma szorosán érintette Bél Mátyás munkásságát, történelemszemléletét is. Az előadás később tanulmány formájában is megjelent:⁸ e dolgozatban ugyancsak szerepelnek idézetek a kiadványsorozatunk kötetiből. Emellett ugyancsak Tóth Gergely angol nyelven tanulmányt írt Oláh Miklós *Hungariájának* első kiadásáról, amely Bél Mátyás *Adparatusában* valósult meg – ennek kapcsán hosszan értekezett Bél Mátyás szövegkiadói elveiről, módszereiről is.⁹

2021-ben megjelent a „Székely írás emlékei” című kötet, Benkő Elek, Sándor Klára és Vásáry István jóvoltából, benne Bél Mátyás 1718-ban publikált értekezésével a „hun-szkíta írásról”, vagyis a székely írásról (közkeletű nevén rovásírásról). A művet Tóth Gergely fordította magyarra és látta el jegyzetekkel.¹⁰ Ugyancsak Tóth Gergely előadást tartott a tárgyévben „Bél Mátyás a töröktől visszafoglalt Székesfehérvárról” címmel, amely online formában érhető el.¹¹ Az előadás felvételéről és közzétételéről az Aegis Kultúráért és Művészetért Alapítvány gondoskodott, amely „Régi magyarországi emlékek Székesfehérváron (1001–1830)” címmel indított projektet.

2022-ben Benei Bernadett, a kutatócsoport tagja jelentetett meg tanulmányt a 18. századi magyarországi sertéstartásról, amelyben igen eredményesen használta fel a *Notitiában*

⁷ Tóth Gergely: „*Vestigia barbarae gentis*”: *Mátyás Bél on Ottoman and Post-Ottoman Hungary*, Identity and Culture on Ottoman Hungary. Eds. Pál Ács–Pál Fodor. Berlin, 2017. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker 23.) 367–386. (Ld. még a közleményeknél.)

⁸ Tóth Gergely: *Óslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században*, Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára. Szerk. Papp Ingrid. Budapest, 2020. 93–107. (Ld. még a közleményeknél.)

⁹ Tóth Gergely: *The First Edition of Nicolaus Olahus' Hungaria in Matthias Bel's Adparatus (1735)*, Nicolaus Olahus 450: Proceedings of the International Conference on the 450th Anniversary of Nicolaus Olahus' Death, Wien, 123–142., 2019. (Ld. még a közleményeknél.)

¹⁰ Bél Mátyás: *Dolgozat a régi hun-szkíta írásról*, ford. Tóth Gergely, In: Benkő, Elek; Sándor, Klára; Vásáry, István (szerk.) *A székely írás emlékei – Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont (2021) 674–729. (Ld. még a közleményeknél.)

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=a7zB4SSvOBs&t=788s>

lévő vonatkozó adatokat, így azokat is, amelyek kiadás-sorozatunkban találhatóak.¹² Ugyancsak 2022-ben Tóth Gergely előadást tartott Bél Mátyás 1746-ban megjelent, a pozsonyi tudós saját visszaemlékezésén alapuló (ön)életrajzáról, amelyre eddig a kutatás nem fordított különösebb figyelmet; az elhangzottak még ugyanebben az évben tanulmány formájában is megjelentek.¹³ Végül, szintén 2022-ben jelentetett meg Tóth Gergely egy tanulmányt az Aranybulla 18. századi recepciójáról, amelyben hangsúlyosan tárgyalta a Várad Regesztrum Bél Mátyás és munkatársa, Tomka Szászky János által megvalósított, kimagasló minőségű és jelentőségű kiadását. Tóth Gergely tanulmányból kiderül: a Bél–Tomka Szászky szerzőpáros hatalmas jegyzetapparátussal látta el az edíciót, amelyben nagy teret szenteltek a Regesztrum megértését segítő egyéb kútfőknek, így az Aranybullának is.¹⁴

Beszámolóm végén újból szeretnék köszönetet mondani – munkatársaim, Benei Bernadett, Gózszy Zoltán, Jarmalov Rezső és Tóth Péter nevében is – a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatalnak, amiért projektünket támogatta, s Bél nyolc vármegyeleírásának kiadását, vagyis sorozatunk 6–7. kötetének megjelentetését lehetővé tette. Bízunk benne, hogy e szövegek kiadása nagy nyereség lesz a történettudomány és más rokontudományok (régészet, irodalomtörténet, művészettörténet stb.) kutatói számára is, ahogyan az részben már a projekt alatt is bebizonyosodott. A továbbiakban szeretnénk folytatni a munkát, s Bél Mátyás *Notitiájának* az összes kéziratban maradt darabját megjelentetni.

¹² Benei Bernadett: „Erdő is van, makk is van, maj' meghízik a kis kan.” *Adalékok a 18. századi magyarországi sertéstartás történetéhez*, A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2020–2021. 7–29. (Ld. még a közleményeknél.)

¹³ Tóth Gergely: *Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai: Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza*, Történelmi Szemle 64 (2022) 3. pp. 417–445. (Ld. még a közleményeknél.)

¹⁴ Tóth Gergely: *Az Aranybulla recepciója a 18. századi politikai irodalomban, történetírásban és jogtudományban*, Századok 156: (2022) 6. pp. 1087–1118. (Ld. még a közleményeknél.)